

Antoon De Baets

Een openbare les over de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus

Wellicht bestaat er geen tekst met een grotere invloed op ons leven dan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Antoon De Baets vraagt zich daarom af of de Universele Verklaring een visie op de geschiedenis bevat. Hij toont aan dat de Universele Verklaring de directe bron is voor vijf belangrijke rechten van historici: het recht op vrije meningsuiting en informatie, het recht te vergaderen en verenigingen op te richten, het auteursrecht, het recht op academische vrijheid en het recht op stilzwijgen. Daarnaast is zij ook een indirecte bron voor drie plichten: de plichten om wetenschappelijke kennis over het verleden te leveren, die te verspreiden en erover te onderwijzen.¹

Inleiding

Ik heb goed en slecht nieuws. Het slechte is dat in een les als deze, het niet is toegestaan een dankwoord uit te spreken. Dat is begrijpelijk, het zou te lang duren. Het is ook jammer, want dat was nu net het beste deel.

Dan nog iets: de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, waar het vandaag over gaat, is op de Bijbel na, het meest vertaalde document op aarde – in 444 talen – en bovendien is zij heel kort – minder dan 2000 woorden. En tóch zijn er weinig mensen die de moeite nemen haar werkelijk te lezen. Ook historici hebben, zeer ten onrechte, weinig aandacht besteed aan de Verklaring.

Ikzelf maakte er voor het eerst kennis mee op de middelbare school. Ik was zestien en de leraar Engels liet ons de Verklaring lezen – in het Engels

wel te verstaan. Die leraar heette Arsène Van Haverbeke, maar we noemden hem James omdat hij leek op een butler: lang en kaarsrecht. Maar goed, ik dacht, nú gaat het komen, dé fameuze Universele Verklaring, maar ik was spoedig teleurgesteld. Ik had iets anders verwacht, wát weet ik niet meer precies, maar ik vond de tekst niet interessant en ik ben nauwelijks tot het einde geraakt. Kortom, ik begreep er geen snars van.

Wist ik veel dat deze tekst uit 1948 in de loop der jaren was uitgewerkt in twee verdragen, een Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten en een Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten. Wist ik veel dat die tweelingverdragen op hun beurt álle andere mensenrechtenverdragen, álle internationale gerechtshoven en álle grondwetten ter wereld hadden geïnspireerd. De Universele Verklaring is hét vlaggenschip van de Verenigde Naties en haar gezag is onovertroffen. Toch heeft het járen geduurd vooraleer ik haar opnieuw ter hand nam. Nu pas besef ik dat de Verklaring vele geheimen heeft, die zich niet makkelijk prijsgeven.

Dan het goede nieuws. Ik hoop in deze les enkele van die geheimen op te helderen. En nog beter nieuws. Ik beloof u plechtig twee dingen. Dat ik daarbij niet te veel met jaartallen zal strooien, in heel mijn les komt er maar één voor: 1948. En ik zal niet alles vertellen van wat ik inmiddels over de Universele Verklaring weet. Meer in het bijzonder zal ik niet ingaan op de grote invloed die de Verklaring heeft op de rechten en plichten van historici en op hun onderzoek en onderwijs. Had ik dat willen doen, dan hadden we enkele uren eerder moeten beginnen. Ik bespreek het allemaal uitvoerig in het boekje dat vandaag ter gelegenheid van deze les bij Amsterdam University Press verschijnt.²

Eigenlijk wil ik u drie zaken leren: dat de Universele Verklaring een visie op de geschiedenis bevat, ofwel dat zij ons kompas is over hoe wij met het verleden en de doden moeten omgaan en, ten slotte, dat er niet alleen lof voor de Verklaring is geweest, maar ook kritiek.

De visie van de UVRM op de geschiedenis

De Universele Verklaring is uiteraard gericht op respect voor de mensenrechten en op een betere wereld in de toekomst. Toch kan men zich, gelet op haar belang, afvragen of er een visie op de geschiedenis in te vinden is. Door haar beknoptheid spreekt dat niet vanzelf. Wie die geschiedvisie

zoekt, moet kijken naar de preambule, want daarin staan de redenen die tot de Verklaring hebben geleid.

Reeds in de tweede zin van die preambule treft men een soort memento aan: “Overwegende, dat terzijdestelling van en minachting voor de rechten van de mens geleid hebben tot barbaarse handelingen, die het geweten van de mensheid geweld hebben aangedaan ...” Hier worden de mensenrechtenschendingen uit het verleden veroordeeld in algemene termen.

Ook de derde zin bevat historische echo's. “Overwegende, dat het van het grootste belang is, dat de rechten van de mens beschermd worden ..., opdat de mens niet gedwongen worde om in laatste instantie zijn toevlucht te nemen tot opstand tegen tirannie en onderdrukking ...” Hier wordt in niet mis te verstane taal de dictatuur als systeem veroordeeld, en, als alle andere middelen zijn uitgeput, zelfs het recht van opstand tegen tirannie en onderdrukking toegestaan. Het is revolutionaire taal. Maar wat deze zin met geschiedenis te maken heeft, vergt enige uitleg.

De Universele Verklaring kende niet minder dan zes versies vóór de definitieve versie werd aangenomen. In de loop van die zeven versies werd de oproep om in opstand te komen tegen tirannie eerst in de lijst van de rechten zelf opgenomen, maar later, en na veel discussie en ruzie, in de preambule: sommigen vreesden namelijk dat een recht van opstand zou kunnen worden misbruikt voor ophitsing tot anarchie. Hoe dan ook deed de formule sterk denken aan de ideeën van de allereerste mensenrechtenverklaringen uit de tijd van de Verlichting, de achttiende eeuw. Toentertijd zag men het recht van opstand als het belangrijkste principe in het contract tussen de machthebber en diens onderdanen.

Curieus genoeg lieten de latere tweelingverdragen die uit de Universele Verklaring voortvloeiden deze historische overwegingen helemaal weg. Het recht van opstand werd geschrapt en vervangen door een minder radicale waarborg, namelijk het recht van burgers om klachten tegen hun staat in te dienen bij de Verenigde Naties. Er wordt tot de dag van vandaag veel gebruik van gemaakt, het klachtrecht heeft tot nu toe geleid tot meer dan 2.300 klachten. Zij bieden fascinerende, nog nauwelijks door historici bestudeerde, bronnen.

In één woord, de Universele Verklaring verwijst *tijdloos* naar het verleden. Wel is het zo dat de verontwaardiging over de barbarij van de Tweede Wereldoorlog, en over de volkerenmoord in het bijzonder,

voortdurend door de gedachten van de opstellers van de Verklaring spookte.

Menselijke en postume waardigheid

Terloops maakte ik al duidelijk dat de Universele Verklaring verwijzingen naar de Verlichting bevatte. En dat is niet alleen het geval in de besproken passages. Vanaf de allereerste lijn van de preambule wordt de “inherente waardigheid” van de mensen als het centrale begrip gepresenteerd waaruit alle mensenrechten zijn afgeleid.

Als u het wil weten, de Universele Verklaring is in feite niets anders dan een zeer beredeneerde poging om het begrip menselijke waardigheid concreet te maken. Dit begrip nu stamt uit het gedachtengoed van de Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant. Snoert u even de veiligheidsgordels aan voor wat volgt. Kant vroeg zich af wat de basiswaarde was van het menselijk bestaan. Zijn antwoord was: de autonomie van de mens. En toen hij er langer over nadacht, zag hij dat die autonomie hetzelfde was als vrijheid. Hij betoogde dat autonome mensen vrij zijn om te handelen. Als ze vrij handelen, dan kunnen ze moreel handelen of niet. Als ze moreel handelen, beschouwen ze anderen niet als middelen maar als doeleinden op zichzelf. En door anderen als doeleinden op zichzelf te zien, kennen ze hun én zichzelf menselijke waardigheid toe. Vrije, moreel handelende mensen vormen dus de bron van de menselijke waardigheid. Veiligheidsgordels los.

Ik vat dit samen. Kant dacht dat de menselijke waardigheid een kenmerk was van vrije, moreel handelende mensen. Daarmee sloot hij anderen uit als bezitters van menselijke waardigheid en dus ook als bezitters van rechten. En dat nu vormt een zeer serieus probleem voor de historici. Waarom? Omdat hierdoor veruit de grootste categorie van personen die zij bestuderen, afvalt. Het betekent namelijk dat het begrip van de menselijke waardigheid niet van toepassing is op de doden. Dat is zo omdat de doden geen mensen zijn maar *voormalige* mensen. Let op, we hebben het hier over een hele grote groep. Men heeft berekend dat er van het begin van de mensheid tot vandaag *grossomodo* 107 miljard mensen op aarde heeft geleefd. Zeven miljard daarvan leeft nog, honderd miljard is overleden. De levenden worden dus overal omringd door de doden.

Het feit dat de Universele Verklaring niet van toepassing is op de doden, heeft vijf belangrijke gevolgen. Het eerste is dat de waardigheid die de doden ontegenzeggelijk bezitten geen menselijke waardigheid is, maar waardigheid

van een ander type: *postume waardigheid*. Elders heb ik het sterke bewijs voor het bestaan van postume waardigheid besproken. Dat ga ik hier niet overdoen. In tal van landen bestaan wetten die voorzien in de “bescherming van de nagedachtenis van de doden”. Die wetten zijn van groot belang maar brengen ook gevaren mee. Als zij worden misbruikt – en dat is nogal vaak het geval bij beroemde doden – dan hebben zij een verstikkend effect op de uitwisseling van historische ideeën.

In de tweede plaats bezitten de doden, omdat ze geen mensen zijn, geen mensenrechten. De doden bezitten privacy en hebben een reputatie, maar privacy en reputatie zijn geen rechten van die doden zoals het rechten zijn van de levenden. Het zijn empirische eigenschappen van de postume waardigheid. En er kan bewijs voor gevonden worden op dezelfde wijze als voor de postume waardigheid zelf.

In de derde plaats houdt het in dat er nooit een Universele Verklaring van de Rechten van de Doden kan worden opgesteld. Maar het feit dat die niet kan worden opgesteld, betekent helemaal niet dat de levenden geen plichten zouden hebben tegenover de doden. Integendeel, het is heel wel mogelijk om, uitgaande van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, een reeks van plichten tegenover de doden te formuleren. Het zijn plichten van respect en bescherming. Ze vormen de ruggengraat voor een Universele Verklaring van de Plichten van de Levenden jegens de Doden.

In de vierde plaats kunnen de levenden tekortschieten in hun plichten tegenover de doden, bijvoorbeeld door stoffelijke overschotten te verminken of door ze een fatsoenlijke begrafenis te onthouden. Het Internationaal Strafhof heeft zelfs bepaald dat “aanslagen op de waardigheid van dode personen” grove misdrijven zijn. Maar het feit dat de doden geen mensen zijn, maar *voormalige* mensen, betekent dat het vaak verschrikkelijke onrecht waarvan zij het mikpunt worden, geen mensenrechtenschendingen zijn. Het zijn de levende nabestaanden die gegriefd worden door dit onrecht, maar niet de doden zelf.

Historisch onrecht van kort geleden

De conclusie dat de Universele Verklaring niet van toepassing is op de doden heeft nog een laatste gevolg: als de Verklaring het heeft over onrecht, dan is het meestal over onrecht van kort geleden en niet van lang geleden. We gaan dat stapsgewijs bekijken.

De eerste vraag luidt of de Verklaring wel over onrecht spreekt. Dat is reeds het geval in de preambule, zoals we zagen, die de barbarij uit het verleden veroordeelt. Maar er is meer. Van alle dertig rechten uit de Verklaring kan men heel vlot het tegendeel afleiden en dus een lijst opstellen van mensenrechtenschendingen, oftewel een soort negatieve blauwdruk. Ja, de Universele Verklaring spreekt dus direct en indirect over onrecht. De vervolgvraag is dan: spreekt zij ook over *historisch* onrecht? Voor het antwoord hierop is een kleine omweg nodig.

De Verenigde Naties hebben jarenlang geprobeerd om een goede definitie te vinden voor wat “slachtoffers” van onrecht en van misdrijven zijn. Daarbij maakten zij uiteindelijk onderscheid tussen directe en indirecte slachtoffers. Directe slachtoffers zijn allen die schade lijden door misdrijven. Indirecte slachtoffers zijn de dichte familieleden van de directe slachtoffers.

Daarom maak ik nu een tweedeling: historisch onrecht van kort geleden is onrecht waarvan ten minste sommigen van de directe of indirecte slachtoffers en daders nog in leven zijn, terwijl historisch onrecht van lang geleden is waarvan alle directe of indirecte slachtoffers en daders zijn overleden.

Nu bieden veel artikelen uit de Universele Verklaring kansen om te vechten tegen historisch onrecht van kort geleden. Maar dat is niet alles. Er is nog een ontwikkeling van tel. Tien jaar geleden hebben de Verenigde Naties een belangrijk verdrag opgesteld tegen gedwongen verdwijningen. Dat is hier van belang omdat het bij de gruwelijke praktijk van gedwongen verdwijningen gaat om personen die ontvoerd worden en waarvan men niet zeker weet of ze nog leven of niet. Toen over dit nieuwe verdrag werd onderhandeld, ontstond geleidelijk een nieuw mensenrecht dat historici wel moet intrigeren: het “recht op waarheid”.

Dit nieuwe recht was het resultaat van het langzaam gerijpte, maar diepe inzicht dat als iemand verdwijnt of wordt gedood, niet alleen het recht op leven van het directe slachtoffer wordt geschonden, maar ook de rechten van de indirecte slachtoffers, de familie, worden geschonden. De familie wordt immers mentaal gefolterd door de knagende onzekerheid over het lot van haar verdwenen en vermoorde geliefden. En ook de samenleving als geheel wordt getroffen, omdat massale verdwijningen en moorden het geweten van de gehele mensheid schokken. Het nieuwe recht op waarheid houdt daarom in dat eenieder het recht heeft om de waarheid over voorbije mensenrechtenschendingen te kennen: de overlevende slachtoffers, de

familieleden van overleden slachtoffers, en de samenleving als geheel.

Vergist u niet, het recht is nieuw, maar ijzersterk. *Noch* een verandering van regering, *noch* amnestiewetten, *noch* het verstrijken van de tijd, *noch* de dood van de daders van het misdrijf, *noch* de dood van hun slachtoffers kunnen het aantasten. Het is tijdloos. Het recht op waarheid is van groot belang voor historici, omdat het achterom kijkt en in feite niets anders is dan een “recht op geschiedenis”. Hoewel vele waarheidscommissies en internationale rechtbanken inmiddels talrijke uitspraken hebben afgeleverd over het recht op waarheid, vindt het nog geen weerklank onder historici. De meesten hebben geen idee, zo blijkt mij keer op keer.

Historisch onrecht van lang geleden

Waar de Universele Verklaring voldoende aanknopingspunten biedt om historisch onrecht van kort geleden aan te pakken, is dat niet zo voor historisch onrecht van lang geleden. Want de kwellende vraag is hoe onrecht van lang geleden ooit hersteld zou kunnen worden. De schaarse maatregelen die mogelijk lijken, zijn maatregelen van postume genoegdoening – dat wil zeggen, van *symbolisch* eerherstel, zoals het houden van een plechtige herbegraving of een herdenking. Symbolisch eerherstel is samen met het tijdloze recht op waarheid de enige kans om historisch onrecht van lang geleden te bestrijden.

En dus zitten we met een paradox. Actie voor slachtoffers van lang geleden wordt ontmoedigd, precies omdat het zo lang geleden is, maar tegelijk ook aangemoedigd, omdat we grootschalig onrecht van lang geleden met de normen van vandaag misdrijven tegen de menselijkheid moeten noemen en die verjaren niet. En dus?

En dus zijn er sterke argumenten om het onrecht van lang geleden te laten rusten. Er is allereerst het principiële argument dat de doden geen mensen zijn. En er zijn praktische argumenten: bijvoorbeeld – dat het verleden toch niet meer kan worden veranderd; dat de in het onrecht verwickelde partijen uiteindelijk doodgaan, wat bewijs doet verdwijnen en vervolging van daders geleidelijk blokkeert; dat de direct betrokkenen worden opgevolgd door generaties die steeds minder afweten van het aangedane onrecht, enzovoorts. Daar tegenover staat dat het recht op waarheid over deze misdrijven, zoals gezegd, niet verjaart en dus overeind blijft ook na de dood van het allerlaatste slachtoffer en van diens allerlaatste directe familielid.

Dit wordt nog versterkt door het bekende feit dat het historisch besef van vele volkeren teruggrijpt naar eeuwenoude gebeurtenissen van schaamte.

Als we dit alles tegenover elkaar afwegen, dan merken we dat omgaan met historisch onrecht van lang geleden allereerst een zaak van historici is, en niet van rechters. Historici bezitten de macht om zaken over onrecht van lang geleden te heropenen en de vergetelheid te bekampen. Ik trek een Siamese conclusie: als een verantwoorde omgang met historisch onrecht, zowel van kort als lang geleden, uitblijft, is dat een onrecht *op zichzelf*. En kennis van de feiten van historisch onrecht sorteert een hersteleffect *op zichzelf*.

Kritiek

Maar de Universele Verklaring is niet alleen een eindeloze fontein van rechten en ze werd niet louter met enthousiasme ontvangen, maar ook met kritiek. Filosofen betoogden dat het begrip menselijke waardigheid van Kant omstreden was. Sommigen beweerden dat er eigenlijk sprake was van twee begrippen in plaats van één, namelijk de innerlijke waarde van de mens en het respect voor anderen. Weer andere filosofen hielden vol dat de menselijke waardigheid een axioma was zonder diepere grond, of een nuttige fictie, of zelfs dat zij helemaal niet bestond.

Vanaf de Verlichting hebben velen daarnaast ook het abstracte karakter van de mensenrechten bestreden, en volgehouden dat rechten altijd verbonden moeten zijn met de samenleving waarin ze uitgeoefend worden. De criticus Jeremy Bentham, bijvoorbeeld, geloofde enkel in de kracht van positieve wetgeving. Voor hem waren mensenrechten denkbeeldig. Hij noemde ze “nonsens op stelten”. Bentham was bang dat ze slechts zouden dienen voor de ronkende toespraken van machthebbers en als vervangmiddel voor effectieve wetgeving.

Ook toen de zeven versies van de Universele Verklaring werden geschreven, doken de critici opnieuw op. Antropologen waarschuwden ervoor dat mensenrechten een westerse vondst waren. Maar dat is een te makkelijk verwijt dat bij nader onderzoek geen stand houdt: wetenschappers die het ontstaansproces van de Verklaring hebben bestudeerd, toonden juist aan hoe multicultureel zij is. De allereerste van de zeven versies was zélf gebaseerd op dertien voorstellen afkomstig uit de hele wereld. Bovendien bevatte de Verklaring van in het begin naast burgerlijke en politieke ook al economische, sociale en culturele rechten, waardoor zij rekening hield

met de kritiek.

Maar het sterkste argument vind ik zelf dat de Universele Verklaring dagelijks wordt ingeroepen door niet-westerse slachtoffers van mensenrechtenschendingen. Vertel niet aan hen die in de folterkamers van niet-westerse despoten wegwijnen, dat de mensenrechten westers zijn. Zij weten wel beter: de mensenrechten die ze ontberen, gelden ook voor hen en zijn universeel.

Tot slot

Ik rond af. Toen de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de Universele Verklaring op 10 december 1948 aannam, stemden 48 landen vóór en geen enkel land tegen. Acht landen onthielden zich, wat dus betekende dat in de praktijk het universele toch veeleer lag in de afwezigheid van meningsverschil dan in eensgezindheid. Gaandeweg werd de Verklaring wijd en zijd omarmd, ook in de landen die zich destijds bij de stemming onthielden. En met uitzondering van groeperingen die het begrip “menschheid” vandaag op barbaarse wijze heruitvinden, is iedereen ervan overtuigd dat een wereld zonder Universele Verklaring slechter af is dan één mét een Universele Verklaring.

Het document werd opgesteld onder leiding van Eleanor Roosevelt. Zij vond dat de Universele Verklaring een “Magna Carta van alle mensen overall” was. Maar duidelijk is dat de erkenning en naleving van de mensenrechten niet over rozen gaan. Immanuel Kant was zich daar reeds van bewust. Hij schreef: “Uit zo krom hout als de mens gemaakt is, kan niets getimmerd worden dat volledig recht is.” En James, mijn leraar Engels, had er vast aan toegevoegd: “*and all the rest is history*”. Ik heb gezegd.

Noten

1. De tekst is een bewerking van de oratie die Antoon De Baets op 24 maart 2015 hield ter gelegenheid van zijn benoeming namens de Vereniging EUROCLIO (European Association of History Educators) tot hoogleraar Geschiedenis, ethiek en mensenrechten aan de Rijksuniversiteit Groningen.
2. Antoon De Baets, *De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015).